

TDV İSLAM ANSİKLOPEDİSİ'NDE DİNLER TARİHİ İLE İLGİLİ MADDELER

YIL / YEAR 18, SAYI / ISSUE 35 / BAHAR / SPRING (2020/1) ss. 121 - 149

Makale geliş tarihi/Received: 25/04/ 2020-Makale kabul tarihi/Accepted: 12/06/2020

HAYREDDİN KIZIL

Doç. Dr., Dicle Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi

hkhayreddin@gmail.com

Öz

Türkiye’de Dinler Tarihi alanında yazılmış tez ve makalelerle ilgili bibliyografik çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmada Türkiye Diyanet Vakfı tarafından hazırlanmış özgün bir ansiklopedi olan TDV İslam Ansiklopedisi’nde yazılmış Dinler Tarihi ile ilgili madde ve madde bölümlerinin listesi verilecektir. 46 ciltten oluşan ve 34 yıllık bir emeğin ürünü olan ansiklopedinin tüm ciltleri taranarak Dinler Tarihi ile ilgili madde veya madde bölümleri tespit edildi. Bir medeniyetin, bir ülkenin bilgi açısından gelişmişlik düzeyini gösteren eserler olarak kabul edilen ansiklopediler, hazırlandığı medeniyetin kültürel kodlarını taşımaktadırlar. Bu nedenle tarih boyunca birçok ansiklopedik çalışma yapılmıştır. TDV İslam Ansiklopedisi de kendi alanında ciddi bir boşluğu doldurmuştur. Makale giriş, iki bölüm ve bir sonuçtan oluşmaktadır. Birinci bölümde ansiklopedik çalışmaların kısa bir tarihi verildi. Aynı bölümde Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi tanıtıldı. İkinci bölümde ansiklopedi içerisindeki Dinler Tarihi ile ilgili madde ve madde bölümlerinin alfabetik olarak listesi verildi. Yine aynı bölümde açıklama ve değerlendirilme de yapıldı. Makale sonuç bölümü ile bitirildi.

Anahtar Kelimeler: *Ansiklopedi, TDV İslam Ansiklopedisi, Dinler Tarihi, Hristiyanlık, Yahudilik*

ITEMS ABOUT HISTORY OF RELIGIONS IN TDF ISLAMIC ENCYCLOPAEDIA

Abstract

Bibliographical studies about theses and articles written in the History of Religions in Turkey were made. In this study, a list of item and item sections about the History of Religions are given based on the data from TDF Islamic Encyclopaedia being an original encyclopaedia prepared by Türkiye Diyanet Foundation. All volumes of the encyclopaedia, which is a product of a 34-year-old hard work consisting of 46 volumes, were scanned, and the items or item sections of the History of Religions were identified. Encyclopaedias accepted as studies show the level of knowledge development of a country, and carry the cultural codes of a civilization. For this reason, many encyclopaedic studies have been conducted throughout history. TDF Islamic Encyclopaedia also filled a significant gap in this field. The current article consists of introduction, two parts and a conclusion. In the first part, a short history of encyclopaedic studies is given. In the same section, TDF Islamic Encyclopaedia is also introduced. In the second part, an alphabetical list of the articles and sections of the history of Religions in the encyclopaedia are given. In the same part, explanations and evaluations are made. The article is concluded with the conclusion part.

Keywords: *Encyclopedia, TDF Islamic Encyclopedia, History of Religions, Christianity, Judaism*

Giriş

Dinler Tarihi Biliminin Türkiye’de iki asra yakın bir geçmişi vardır. Bu dönem içerisinde yapılmış çalışmaları ele alan birçok bibliyografik çalışma mevcuttur. Fakat 2016 yılında tamamlanan TDV İslam Ansiklopedisi’nde Dinler Tarihi uzmanlarının ve diğer bilim dallarında çalışan araştırmacıların Dinler Tarihi ile ilgili madde veya madde bölümlerini ele alan bibliyografik bir çalışma tarafımızdan tespit edilmedi. Bu makale, Diyanet İslam Ansiklopedisi’nde yazılmış Dinler Tarihi ile ilgili madde ve madde bölümlerini ele almaktadır. Dinler Tarihi, araştırma konusu olarak bütün dinleri ele aldığı için, ağırlık konusu İslam Dini olmasına rağmen, ansiklopedinin tamamı Dinler Tarihi bilimi için bir kaynak olarak kabul edilebilir. Batılı bir Dinler Tarihçisi, İslam dini ile ilgili bir araştırma yaptığında söz konusu ansiklopediye bakacaktır. Türkiye’de Dinler Tarihi araştırmalarında İslam dışındaki dinleri araştırma konusu olarak ele alma teamülü olduğu için bu makale kendi içinde sınırlandırılarak Dinler Tarihçilerinin yazdığı madde veya madde bölümleri ile diğer bilim dallarında çalışan araştırmacıların İslam dışındaki dinlerle ilgili madde veya madde bölümleri ele alındı.

Bir veya birkaç dalda ya da tüm dallarda kısa, öz bilgiler içeren ve birçok konuda başvuru eserleri (Durukoğlu & Çetin, 2016: 170) ifade etmek için kullanılan “ansiklopedi” ifadesi “bilgi daire, bilgi çemberi, genel eğitim ve öğretim” gibi anlamlara gelen *enkyklios paideia* (en- “-de” kykli- os “daire”, paideia “bilgi”)’den gelmektedir. Bu tabirin Yunancadan *encyclopaedia* şeklinde Latinceye geçtiği, 1531’de Thomas Eliot tarafından İngilizce’de, 1532’de François Rabelais Fransızca’da *encyclopédie* şeklinde kullanıldığı daha sonra da diğer Avrupa dillerine geçtiği kaydedilmiştir. (Aykut, 1991: 217) *Ansiklopedi* sözcüğünün Türkçeye, Fransızcadan geçtiği, ilk dönemlerde ansiklopedi yerine *muhitü’l-maârif* veya kelime karşılığı olan *dâiretü’l-maârif* gibi ifadeler kullanıldığı fakat bu isimlerin zamanla unutulduğu belirtilmiştir (Meriç, 2008: 21). Arapça’da da *enkyklios paideia*’nın kelime karşılığı olan *dâiretü’l-maârif* terimi kullanılmış, bunun metot ve muhteva itibarıyla modern Batı ansiklopedilerine ayak uydurma gayretinin ilk belirtilerinden biri olduğu ifade edilmiştir. Daha sonraları *mevsû’a* ve *ma’leme* kelimeleri Arapçada kullanılmışsa da *dâiretü’l-maârif* ifadesinin daha çok yaygınlaştığı belirtilmiştir (Aykut, 1991: 222)

Enkyklios paideia, antik Yunan ve Roma’da her okuryazar insanın, hayata atılmadan önce veya belli bir konu hakkında uzmanlaşmadan önce elde etmesi gereken genel bilgilerin hepsini ifade ediyordu. Söz konusu genel bilgiler *septem artes liberales* (yedi serbest sanat) denilen gramer, retorik, diyalektik, aritmetik, geometri, astronomi ve müzikten oluşuyordu (Aykut, 1991: 217; Meriç, 2008: 21.). Başta bir ansiklopedi maddesi olarak hazırladığı, ansiklopedi yayımlanmayınca bir kitap bölümü olarak

basılan “ansiklopedi” ile ilgili yazıya “Medeniyetlerin Defter-i Âmalı: Ansiklopediler” ismini veren (Bkz. Meriç, 2008: 21-89) Meriç, ne Antikite’de ne de Ortaçağ’da kitap başlığı olarak kullanılan ansiklopedi ifadesinin XVI. yüzyılda, liberal sanatları içine alan pedagojik felsefi eserlerin adı olarak, XVII. yüzyıldan bu yana ise bugünkü anlamda kullanılmağa başladığını belirtir: *her çeşit bilgiyi kucaklayan eser* (Meriç, 2008: 21-22). Meriç, başka bir eserinde iyi bir ansiklopedinin ayırıcı vasıflarını bütünü kucaklamak, ayırtılarda kaybolmamak ve daha sonraki çalışmalar için dürüst bir kılavuz olabilmek şeklinde sıralamıştır (Meriç, 2016a: 327).

Ansiklopedik eserlerin dünya bilim tarihinde uzun bir geçmişi vardır. Fakat bir eser ismi olarak “ansiklopedi” şeklinde isimlendirme XVI. yüzyıla aittir. Paul Scalich (1534-1573), 1559’da bastırdığı bir eserine -Encyclopaedia; seu, Orbis disciplinarum, tam sacrarum quam prophanum epistemon... (“Encyclopaedia; or, Knowledge of the World of Disciplines, Not Only Sacred but Profane...”)- ismini vermiştir (Preece & Collison, 2016). Kelimenin bir yayın türünün ortak adı olarak kullanılması ise XVIII. yüzyılda Diderot ve arkadaşlarının Encyclopédie’yi yayımlamalarından sonraki tarihlere rastlamaktadır. Hem İslam dünyasında hem de batıda birçok ansiklopedik eser yazılmış olmasına rağmen (Aykut, 1991: 217-226; Preece & Collison, 2016) şekil ve muhteva açısından modern ansiklopediciliğin ilk ve en önemli örneğinin Diderot ile D’Alembertia’nın yönetiminde yayımlanan ansiklopedinin olduğu belirtilir (DİA, 1988).

Modern anlamda ilk ansiklopedi örneklerinin ortaya çıkmasında Francis Bacon’un (1561-1626) bilimleri tasnifi etkili olmuştur. Bilimleri bilimsel denebilecek bir sınıflamaya kavuşturan ilk filozofun Bacon olduğunu belirten Meriç’e göre Bacon’a kadar birçok ansiklopedi yayımlanmış fakat felsefi bir görüşe dayanmamaları ve tasniflerinin temelsiz olması nedeniyle hiçbirisi çağdaş ansiklopediler tarihinde yer almamıştır. Bacon’un tasnifinin Almanya’da da, İngiltere’de de yankılar uyandırdığını ama gerçek ifadesini Diderot ile D’Alembertia’nın ünlü “Ansiklopedi”lerinde bulduğunu belirten Meriç, bu eserin “XVIII. Asır Ansiklopedisi” yahut sadece “Ansiklopedi” olarak ifade edildiğini kaydetmiştir (Meriç, 2008: 22) Meriç, söz konusu ansiklopedi için “geçen yüzyılın en ansiklopedik kafası” olarak kabul ettiği Larousse’tan şu cümleyi aktarmıştır: “Nasıl bir zamanlar şehir denince akla Roma gelirse ve 1789 İhtilâlinin adı sadece “İhtilâl” ise Ansiklopedi denince de Diderot’nun eseri akla gelir” (Meriç, 2008: 24).

Batı’da XVIII ve XIX. Yüzyıllar ansiklopedik eserlerin altın çağı olmuş bu dönemde bazılarının cilt sayısı yüzlerle ifade edilen pek çok ansiklopedi yayımlanmıştır (DİA, 1988). Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi ve Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi’ne maddeler yazan (Armağan, 2004: 190-191) ve yazılarında ansiklopedilerden, kamuslardan, sözlüklerden istifade etmekten üşenmeyen Cemil Meriç (Meriç, 2002:

17; Taş, 2017: 37; Örnekler için bkz Meriç, 2016a: 308-309, 316, 327-331, 375-395) XVIII. Asır Ansiklopedisi'nden sonraki dönemlerde Avrupa'da hazırlanmış ansiklopedileri değerlendirmiştir. Meriç'e göre hepsi XVIII. Asır Ansiklopedisi'nin soluk birer nüshasından ibarettir. Bunun sebebini her medeniyetin, ancak tek ansiklopedi hazırlayabilmesine dayandırır: "Almanların, çeşitli lexiconları; İngilizlerin ünlü Britannica'sı; faşist İtalya'nın, Sovyet Rusya'nın heybetli ansiklopedileri, *Onsekizinci Asır Ansiklopedisi*'nin soluk birer nüshasından yani birer suretinden ibaret. Zira Avrupa medeniyeti tektir. Ve kendini baştanbaşa yenilememiştir. Cihana hâkim olan içtimai sınıf da on sekizinci asırdan beri hep aynı sınıf, yâni burjuvazidir." (Meriç, 2008: 47-48) Bu ansiklopedi de, burjuvazinin dünya görüşünü tespit etmektedir (Meriç, 2016b: 319).

İslâm medeniyetinin yekpare bir bütün olduğunu ifade eden Meriç, İslâm dünyasında yazılmış ansiklopedik eserleri de değerlendirir. İslâm tarihinde Harizmî'nin "Mefatihü'l-Ulûm"undan Taşköprülüzâde'nin "Mevzuatü'l-Ulûm"una, Fârâbî'nin "İhsaü'l-Ulûm"undan Kâtip Çelebi'nin "Keşfü'z-Zunûn"una, Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın "Marifetnâmesi"ne kadar yüzlerce eser yazıldığını ama hiçbirinin modern manada bir ansiklopedi sayılamayacağını iddia eder (Meriç, 2008: 48-49). MEB İslâm Ansiklopedisi'nde, "ulema tercüme-i halleri, şuara tezkireleri, meşayih-i islâmiye ve rüesa levhaları, ilimlerin sadece konularını ve bibliyografyalarını veren mavzû'âtü'l-ülûmları, hayvanat ve nebatat ve coğrafya isimlerinden bahseden eserlerin", modern manası ile bir ansiklopedi olmadığını fakat o çerçeveye dâhil eserlerden sayılması gerektikleri ifade edilir. Bunun yanında alfabe sırası, yani ansiklopedi usulünün ilk defa şarkta başladığı belirtilmiştir (MEB İslâm Ansiklopedisi, 1978: XIV; İslâm Dünyası'nda yazılan ansiklopedik eserler için bkz Aykut, 1991: 219-222).

Cemil Meriç'e göre tek ansiklopedik eser İhvan-ı Safa'nın Risaleleridir (Meriç, 2008: 52). *Resâ'ilü İhvâni's-Safâ* olarak bilinen ve 52 risaleden oluşan bu eser sadece dönemin bütün ilimlerini ihtiva etmekle kalmayıp aynı zamanda felsefî bir görüşe de dayanmaktaydı. Eserin, adı geçen diğer kitaplardan farklı bir yönü de tek kişinin değil bir topluluğun ürünü olmasıydı (Aykut, 1991: 220). İlimler ansiklopedisi mahiyetindeki bu eserler matematikten siyasete çeşitli ilimleri içermektedir (Bayrakdar, 1997: 90; İhvan-ı Safa için bkz. Ferruh, 1990: 327-347).

Ansiklopedik eserlerin modern dönemde artması ve gelişmesi insan bilimleri ve tabiat bilimlerinin ilerlemesinde önemli bir rol oynadı. Dinlerin akademik olarak incelenmesi tüm dinleri veya bir tek dini inceleyen ansiklopedik çalışmaların da yapılmasına yol açtı (Stuckrad, 2005: 2784-2785). Hristiyanlık, Yahudilik ve tüm dinlerle ilgili temel ansiklopedik çalışmaların yirminci yüzyılın başlarında tamamlandığı görülmektedir. Bu konuda 1907-1912 yıllarında 15 cilt olarak hazırlanmış *Catholic Encyclopedia* (Cat-

holic Encyclopaedia, 1907), 1901-1906 yıllarında 12 cilt olarak yayımlanmış *The Jewish Encyclopedia* (1901) ve 12. cildi 1921'de indeksi 1926'da yayımlanmış *Encyclopaedia of Religion And Ethics* (Hastings, 1908) örnek verilebilir. Yıllardır <https://www.catholic.org/encyclopedia/> sitesinde de yayımlanan Catholic Encyclopedia'nın kapağında ansiklopedinin Katalo-likliğin yapısını, tarihini, doktrinini içeren uluslararası bir referans çalışması olduğu belirtilmektedir (*Catholic Encyclopaedia*, 1907). Berenbaum, on ikinci ve son cildi 1906'da yayımlanmış ve yayımlandığı dönemin Yahudi dünyasının bir özeti olan *Jewish Encyclopedia*'nin –özellikle İngilizce yazan ve okuyan Yahudi nüfusunun nispeten az oluşu göz önünde bulundurulursa- kendi dönemi düşünülüğünde tamamlanmasının olağanüstü bir başarı olduğunu ifade etmektedir (Skolnik & Berenbaum, 2007: 15). Berenbaum'un *Encyclopaedia Judaica*'daki ifadeleri ansiklopediye günümüz insanının bakış açısı konusunda bir fikir vermektedir.

Ansiklopedik eserler artık bir yetkinlik alameti olarak görülmektedir. Belli bir ilim dalı ile sınırlansa dahi bir ansiklopedi hazırlığını başarılı bir şekilde tamamlamak bir grup çalışması, güçlü bir kütüphane ve dokümantasyon merkezi, kalıcı ve ciddi müesseselere sahip olmakla mümkündür. Ansiklopedik eseri hazırlayan kişi, ekip ve kurum çalışma sonunda önemli bir işi başarmış ve alanda yetkin bir ekibe sahip olduğunu göstermiştir. Genelde aynı ülkeye mensup bilim adamları tarafından hazırlandıkları için, yayımlandıkları devirde ve ihtiva ettikleri konular çerçevesinde o ülkenin sahip olduğu ilmî potansiyelin disiplinli ve planlı çalışma yolunda kat ettiği mesafenin en iyi göstergesinin bu tür ansiklopediler olduğu belirtilmiştir (Aykut, 1991: 226).

1. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Yayımlanma Süreci

Bir yetkinlik, ilmi potansiyelin bir göstergesi olarak kabul edilmesine rağmen Türkiye'de ve genel olarak İslam dünyasında modern metotla ansiklopedi yazma teşebbüsleri XIX. yüzyılın sonlarına rastlar (Aykut, 1991: 222-225; MEB İslam Ansiklopedisi, 1978: XIV). İlk teşebbüs Ali Suâvi'nin Paris'te 1869 yılından itibaren çıkardığı *Ulûm* gazetesinin 21. sayısından itibaren "Kâmûsü'l-*Ulûm* ve'l-Maârif" adı altında resimli ve on altı sayfalık ek fasiküller vermesiyle başladı (Aykut, 1991: 222-225). Daha sonraları birçok çalışma yapılmış olmasına rağmen bunlar unutulmuş, Cemil Meriç'in "Bizim Larousse'miz" ifadesini kullandığı (Meriç, 1998: 243) Şemseddin Sâmî'nin 1899 yılı başlarında tamamladığı *Kâmûsü'l-A'lâm*'ı (Aykut, 1991: 223) günümüzde de değerini yitirmemiştir. Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra da birçok ansiklopedik çalışma yapılmıştır (Durukoğlu & Çetin, 2016: 173-184). Bunların bir kısmı yarım kalmış veya kendini yenileyememiştir. Başarılı olanların hemen hepsinin yabancı bir ansiklopedinin tercüme edil-

mesi veya bir ölçüde Türkiye şartlarına göre adapte edilmesi suretiyle hazırlanmıştır (Ayrıntılı bilgi için bkz. Aykut, 1991: 224-226). Bu durum İslâm dünyasının coğrafya, etnografya ve biyografya gibi konularını ihtiva eden ve Almanca, Fransızca ve İngilizce olmak üzere üç dilde yayımlanan (Aykut, 1991: 219) *Encyclopaedia of Islam*'ın Milli Eğitim Bakanlığı tarafından tercüme, tâdil ve ikmal yoluyla hazırlanan Türkçesi için de geçerlidir.

Zamanın Maarif Vekili Hasan Âli Yücel'in İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü'ne gönderdiği 9 Mayıs 1939 tarihli bir yazıyla, *The Encyclopaedia of Islam*'ın zeyil maddeleriyle beraber Türkçe'ye çevrilmesi istenmiştir (MEB İslam Ansiklopedisi, 1978: XVIII). Bunun üzerine Edebiyat Fakültesi'nde kurulan bir heyet tarafından düzenlenen rapor muhtevastaki prensip kararlarına göre yapılan hazırlıklardan sonra yayım süreci başlamıştır (Köprülü, 2001: 43-44; MEB İslam Ansiklopedisi, 1978: XIV). Başlangıçta ansiklopedinin sadece tercüme edilmesi düşünülmüş, daha sonra Türkiye'ye ait maddelerin yetersizliği ve yanlışları dikkate alınarak düzeltme ve ilâvelerde bulunulması, bazı maddelerin ise yeniden yazılması uygun görülmüştür (Köprülü, 2001: 43-44). Bu nedenle olsa gerek ilk cildinden itibaren her cildin ilk sayfasında "Milli Eğitim Bakanlığının Kararı Üzerine İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde Kurulan Bir Heyet Tarafından Leiden tab'ı esas tutularak telif, tâdil, ikmal ve tercüme sureti ile neşredilmiştir" (*MEB İslam Ansiklopedisi*, 1978; *MEB İslam Ansiklopedisi*, 1986) yazısı eklenmiştir.

İslâm Ansiklopedisi, daha tercüme teşebbüsü döneminde başlayarak tüm yayım süresince çeşitli yönlerden eleştirilmiştir. Eleştiriler, müsteşrik zihniyetiyle yazılmış maddelerin tercümesi yerine daha sıhhatli ve yerli bir ansiklopedi neşri hususunda yoğunlaşmış, sonraki dönemlerde maddelerin bilgi ve teknik hataları eleştirilmiştir. İlk ve en kapsamlı eleştiri, ansiklopedi henüz hazırlık safhasında iken Eşref Edib Fergan'ın yayımladığı İslâm Ansiklopedisi adlı on bir sayfalık broşürdür. Bu broşürde yer alan eleştiriler ansiklopedinin Leiden basımı üzerinde yoğunlaşmakta, maddeleri doğrudan doğruya tercüme etmenin sakıncaları açıklanmakta, buna karşılık reddiye ve tenkitte bulunulması, bazı parçaların çıkarılması, düzeltmeler yapılması veya yeniden yazılması gibi alternatifler önerilmektedir (Köprülü, 2001: 43-44; Ayrıca bkz. Aykut, 2001: 57-58) Personel yetersizliği ve yazı heyetinin sık sık değişmesi yüzünden MEB İslam Ansiklopedisi ancak kırk yedi yılda tamamlanabilmiştir. Eksikliklerine rağmen İslâm Ansiklopedisi, özellikle son ciltlerindeki telif maddeleriyle önemli bir kaynak olma durumunu muhafaza etmektedir (Köprülü, 2001: 43-44).

1.1. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

Türkiye'deki ansiklopedi çalışmaları 1960'lardan sonra hızlı bir gelişme kaydetmiştir. Hem genel kültür hem de özel alanlarda çeşitli ansiklope-

diler yayımlanmasına rağmen *MEB İslam Ansiklopedisi* dışında özel olarak İslam dini, tarih, coğrafya, kültür ve medeniyetine dair tamamlanmış bir ansiklopedi yoktu. Yayıma başlandığı günden itibaren önemli bir kaynak olarak kabul edilen bu eser bazı kusurlar da taşımaktaydı. Aslında geniş ve çok yönlü muhtevaya sahip bir ansiklopedide eksiklikler olması kaçınılmaz bir durumdur, yeni baskılarda bunlar giderilebilir. Ancak söz konusu çalışmada din, milliyet ve Batıcılık taassubu, sömürgecilik zihniyeti ve -daha az hissedilse de- misyonerlik gayretinin olduğu belirtilmekte (DİA, 1988) yukarıda da kaydedildiği gibi Eşref Edib tarafından Türkçe çeviri çalışmalarının ilk başladığı dönemden itibaren bu ifadeler gündeme getirilmekte, daha sıhhatli bir ansiklopedi ihtiyacı dile getirilmekteydi. MEB İslam ansiklopedisinin “Leiden tab’ı esas tutularak telif, tâdil, ikmal ve tercüme suretiyle” yayımlanma aşamasının bitmesinden çok kısa bir süre sonra Diyanet İslam Ansiklopedisi yayımlanmaya başlamıştır.

Türkiye Diyanet Vakfı, 1980’de başlattığı bir ön çalışmadan sonra, 1983’ün sonunda *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* ile ilgili bir birim kurmuş, beş yıllık bir hazırlık sürecinden -ansiklopedinin ilmi ve idari birimlerinin kuruluşu, çıkarılacak ansiklopedinin mahiyetinin tespiti, madde listesinin hazırlanması vb- (DİA, 1988) sonra TDV İslâm Ansiklopedisi’nin ilk cildi 1988 yılında yayımlanmıştır. Aynı yıl ilim adamlarının yetişmesine katkıda bulunmak amacıyla Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) kurulmuş, 1993 yılında ansiklopedi çalışmaları ile araştırmacı yetiştirme faaliyetleri İSAM bünyesinde aynı çatı altında birleştirilmiştir. Bu tarihten itibaren İSAM tarafından hazırlanan TDV İslâm Ansiklopedisi, 2013 yılı sonunda 44. cildinin, 2016 yılında da iki ek cildin yayımlanmasıyla matbu olarak tamamlanmış bir eser haline gelmiştir (DİA, 2014). 2014 yılında internet ortamında da ulaşılabilir hale getirilmiş, maddelerin gözden geçirilmesi ve yeni maddelerin ilâve edilmesinin, yani güncelleme ve edisyon çalışmalarının elektronik ansiklopedi bünyesinde yürütüleceği internet sitesinde belirtilmiştir (DİA, 2014).

Çoğunluğu Türkiye’den olmak üzere dünyanın çeşitli ülkelerinden alanında uzman iki bini aşkın ilim adamı ve araştırmacının katkılarıyla hazırlanan (DİA, 2014) ansiklopedi, hazırlanma aşamasının ilk dönemlerinde İslami ilimlerin her biri için ayrı ilim heyetleri kurulmuştur. Aralarında Dinler Tarihi ile ilgili bir birimin de olduğu toplam on beş birimden oluşan heyetler, kendi alanlarında çeşitli dillerde yazılmış eski ve yeni kaynak eserler taranmak suretiyle yirmi iki bin kadar madde ihtiva eden bir liste tespit etmişlerdir. İslami ilimlerle ilgili bütün terimler ile şahıs, yer, eser, İslam devletleri, İslam mezhepleri, tarikatlar, çeşitli müesseseler ve tarihi olay, isimler vb. madde listesine alınmış, daha sonra bu liste birkaç defa incelemeye alınarak çeşitli elemeler yapılmıştır (DİA, 1988).

Ansiklopedinin ilk cildinde yapılan çalışmaların aynı zamanda bir okul

görevi gördüğü, Türkiye’de özellikle İslami ilimler sahasında çalışanlar arasında gerek bilgi gerek teknik ve uygulama bakımından ansiklopedicilikte uzmanlaşmış bir kadronun yetişmesini ve yaygınlaşmasını sağlama yönünde de hizmet vereceği ifade edilmiştir (DİA, 1988). 2014 yılında açılan internet sitesinde ansiklopedide ele alınan konu hakkındaki farklı görüş ve yaklaşımların, kendi kaynakları esas alınarak ve tarafgir ifadeler kullanmaktan kaçınarak incelenmesi, görüş ayrılıklarının sebep ve sonuçlarının açıklanması hedeflendiği belirtilmiştir. Herhangi bir şahsın, mezhebin, tarikatin veya akımın görüşleri ve tarihi hakkında bilgi verilirken öncelikle ve olabildiğince kendi özgün kaynaklarının esas alındığı kaydedilmiştir. Aynı şekilde tarihî olaylar ve şahsiyetler ele alınırken birinci el kaynakların kullanılmasına dikkat edildiği belirtilmiştir (DİA, 2014).

2. TDV İslam Ansiklopedisi’nde Dinler Tarihi Maddeleri

Bir önceki bölümde TDV İslam Ansiklopedisi’nin hazırlanması aşamasında, Dinler Tarihi ile ilgili bir birimin ilk dönemden itibaren kurulduğu belirtildi. Ansiklopedi’nin ilk cildinde de “Önsöz”den önceki ilk sayfalarda *Merkez İlmi Heyeti* arasında Dinler Tarihçilerin ismi de geçmektedir (DİA, 1988).

Makalenin bu bölümünde Diyanet İslam Ansiklopedisi’nde Dinler Tarihi ile ilgili yazılmış madde veya madde bölümleri listelenecektir. Söz konusu liste incelendiğinde dinler tarihinin hemen bütün konularını içerdiği görülmektedir. Fakat mensubu kalmamış dinler, kabile dinleri ve bunlarla ilgili bazı terimlerin eksik olduğu görülecektir. Ansiklopedinin 2016 yılında basılan iki ek cildinde ise birkaç konu dışında şahıs ve yer isimleri yer almaktadır. Yine öteki dinlerle ilgili bilgi ve terimlerin tüm teferruatıyla ele alınmamış olduğu görülmektedir. Bu durum ansiklopedinin “İslam Ansiklopedisi” olarak hazırlanmasından kaynaklanmış olmalıdır. Yukarıda ifade edildiği gibi ansiklopedik eserler kısa ve öz bilgiler içermektedirler.

Ansiklopedinin 44 ve iki Ek cildi baştan sonra tarandıktan sonra Dinler Tarihi ile ilgili 509 madde veya madde bölümü tespit edilmiştir. Madde veya madde bölümlerinin içeriklerinin tamamı Dinler Tarihçileri tarafından hazırlanmamıştır. Bunlardan 319’u, 39 akademisyen Dinler Tarihçisi tarafından hazırlanmıştır. Madde ve madde bölümü hazırlayan akademisyenler ve hazırladıkları madde veya madde bölümü sayıları şu şekildedir:

Ömer Faruk Harman 92, Kürşat Demirci 34, Salime Leyla Gürkan 31, Günay Tümer 19, Mehmet Aydın 16, Ahmet Güç 13, Abdurrahman Küçük 12, Şinasi Gündüz 11, M. Süreyya Şahin 8, Hikmet Tanyu 7, Mahmut Aydın 7, Osman Cilacı 6, Ali İhsan Yitik 6, Jacques Waardenburg 4, Şaban Kuzgun 4, Baki Adam 4, İsmail Taşpınar 4, Fuat Aydın 4, Ali Erbaş 3, Harun Güngör 3, Kadir Albayrak 3, Mehmet Katar 3, Mahmut Salihoğlu 3, Ekrem Sarıkcıoğlu 2, Bülent Şenay 2, Eldar Hasanov 2, Muhammet Tarakçı 2, Mustafa

Alıcı 2, Cengiz Batuk 2, Ali Osman Kurt 1, Kenan Has 1, Mustafa Bıyık 1, Huzeyfe Sayım 1, Mehmet Çelik 1, Ahmet Hikmet Eroğlu 1 ve Mehmet Alıcı 1, Canan Seyfeli 1, Hatice Doğan 1, Hayreddin Kızıl 1 madde veya madde bölümü.

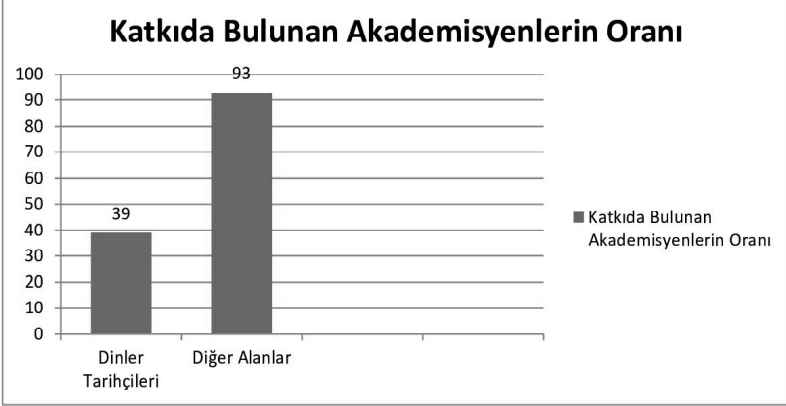
Dinler Tarihi dışında bir alanda uzmanlığı olan 93 akademisyen ya Dinler Tarihi ile ilgili madde veya madde bölümü hazırlamış ya da genel içerikli yani tüm dinleri ilgilendirecek bir konuyu verirken konunun öteki dinlerdeki konumu ile ilgili bilgiyi eklemiş oldukları görülmektedir. Örnek verilecek olursa "Aile" konusu ele alınacağı vakit diğer dinlerde ailenin konumu hakkında bilgi eklenmiştir. Ayrıca bu tür madde veya madde bölümlerinin bir kısmının Dinler Tarihçileri tarafından da hazırlandığı görülmektedir. Makalenin sınırlarını aşacağı için Dinler Tarihi dışında bir alanda uzmanlığı olan 93 akademisyenin isimleri ve hazırladıkları madde veya madde bölümü sayıları buraya eklenmedi.

Dinler Tarihi ile ilgili maddelerin bir kısmının diğer alanlarda uzman olan akademisyenler tarafından hazırlanmış olmasının sebebi akademisyen sayısı ve maddelerin fazla oluşuna, konuların çeşitli oluşuna dayandırılabilir. Ansiklopedinin yayımlanmaya başladığı yıllar düşünüldüğünde o dönemde ilahiyat fakültelerinin sayısının az olduğu bu bağlamda Türkiye'deki Dinler Tarihçilerinin de fazla olmadığı görülecektir. Dinler Tarihi alanının çok geniş olmasını da hesaba katmak gerekir. Bilindiği gibi Dinler Tarihi alanı içerisinde tüm dinler araştırma konusu olarak kabul edilmekte, Türkiye'de de hazırlanan Dinler Tarihi ders kitapları içerisinde İslam dinine yer verildiği bilinmektedir. Dinler Tarihinin çok geniş bir alana sahip olması maddeleri seçme ve buraya eklemeyi de problemlili hale getiriyordu. Bu nedenle madde veya madde bölümleri seçilirken genelde;

- İslam dışındaki dinlerle ilgili terimler,
 - Türkiye'deki akademisyen Dinler Tarihçilerinin hazırladığı madde veya madde bölümleri,
 - Dinler Tarihi konuları ile ilgili araştırma yapan veya eser yazanlar,
 - tüm dinleri ilgilendiren konular,
 - dini mekanlar,
 - dini metinler,
 - Dinler Tarihi konuları ile ilgili kitap isimleri,
 - çok yönlü kişileri ele alan maddeler, İbn Hazm maddesi gibi bir bölümü dinler Tarihine ayrılmış olanlar listeye eklendi.
 - ölkeler ele alınırken, "Hindistan" gibi ele alınan ülkenin dini ile ilgili bir bölüm varsa o da listeye eklendi.
 - İslam dini içerisindeki bir madde veya madde bölümünü Dinler Tarihçisi bir akademisyenin ele alması durumunda ilgili madde veya madde bölümü de listeye eklendi.
 - Son olarak Yahudilik ve Hristiyanlık gibi geniş bir şekilde ele alınan dinlerde tüm bölümler ve katkıda bulunanlar alt alta eklendi.
- TDV İslam Ansiklopedisine katkıda bulunan akademisyenler ve bunla-

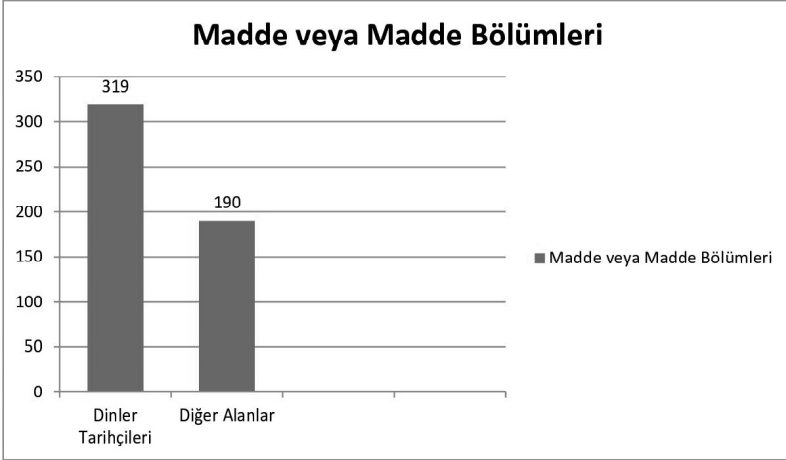
rın hazırladıkları madde ve madde bölümlerinin sayısı grafiklerle karşılaştırılabilir:

Grafik 1: Katkıda Bulunan Akademisyenlerin Oranı

Dinler Tarihçilerinin sayısı az olmasına rağmen hazırladıkları madde veya madde bölümlerinin daha fazla olduğu görülmektedir.

Grafik 2: Madde veya Madde Bölümleri

Madde veya madde bölümlerinin çeşitliliği, yer isimleri, kitap isimleri, şahıs isimleri ve dinlere ait çeşitli konular şeklinde tasnif etmek veya hazırlayan araştırmacıların ismine göre eklemek şeklinde sınıflandırmaya olanak sağlıyordu. Burada ansiklopediye bağlı kalarak madde veya madde bölümleri alfabetik olarak listelendi. Bu şekilde maddeler içinde bulundukları ciltlerle bir sıralama takip etmiş oldu. Ansiklopedide maddeler verilirken isimden sonra hemen altında Arap harfleri ile yazılı şekli verilmekte, maddeden sonra kısa bir tanım yer almakta, sonra konuya giriş

yapılmaktadır. En sonda da madde hazırlanırken istifade edilen kaynaklar verilmektedir.

Ansiklopedi içerisinde geniş bir maddenin alt bir konusunu içeren maddeler, konumuz ile ilgili olarak ifade edersek dinlerle ilgili bir tabir geçerse kısa bir tanımdan sonra veya kısa tanım verilmeden ait olduğu din maddesine/ana maddeye yönlendirilmektedir. Mesela:

“Ehrişen”: “Zerdüşî'e nisbet edilen Gâthâ'larda, iyilik gücü Ahura Mazda'nın (Hürmüz) karşıtı olan kötü gücü ifade etmek üzere kullanılan Angra Mainyu ile eş anlamlı olarak eski İran kutsal metni Avesta'da geçen tabir” şeklinde kısa bir tanımı verildikten sonra “bk. Hürmüz, Zerdüştilik” deniyor (X, 540). Aynı durum Essenîlik (c.XI, 437), Ferîşilik (c.XII, 399), Nasârâ (c.XXXII, 393), Nirvana (XXXIII, 137), Kam, XXIV, 271) vb maddeler için de geçerlidir.

İnternet sitesi üzerinden yapılan son kontrollerde bazı maddelerin de güncellenme aşamasında olduğu tespit edildi. “BA'L” ve “LUTHER, Martin” maddeleri örnek verilebilir. Her iki maddede de söz konusu maddelerin güncellenme aşamasında olduğu belirtilmiştir.

Aşağıda verilen listede sıralama şu şekildedir: Madde adı, yazar, cilt ve sayfası/sayfalar.

2.1. Dinler Tarihi ile İlgili Madde veya Madde Bölümleri

AB-ı HAYAT/1. Bölüm: TASAVVUF: Ahmet Yaşar Ocak, I, 3-4.
ÂBÂ: Günay Tümer, I, 5.
ABDÜLAHAD DÂVÛD: Ömer Faruk Harman, I, 177-178.
ABDÜLKAHİR el-BAĞDÂDÎ: Ethem Ruhi Fiğlalı, I, 245-247.
ABDÜLVÂHİD YAHYÂ (RENÉ GUÉNON): Mustafa Tahralı, I, 279-282.
ÂDEM: Süleyman Hayri Bolay, I, 358-363.
ADEVİYYE: Süleyman Uludağ, I, 374.
ADÎ b. MÜSÂFİR: Süleyman Uludağ, I, 381.
AFOROZ: M. Süreyya Şahin, I, 412-413.
AFRİKA/4. Bölüm: DİN : Davut Dursun, I, 428-435.
AĞAÇ/1. Bölüm: Hikmet Tanyu, I, 456-457.
AĞIT /1. Bölüm: Süleyman Uludağ, I, 470-472.
AĞLAMA DUVARI: Hikmet Tanyu, I, 474-475.
AĞRI DAĞI: Hikmet Tanyu, I, 481-482.
AHBÂR: Osman Cilacı, I, 485-486.
AHBÂRÜ's-SÎN ve'l-HİND: Osman Cilacı, I, 493.
AHD-i ATÎK: Ömer Faruk Harman, I, 494-501.
AHD-i CEDÎD: Hikmet Tanyu, I, 501-507.
AHİD/ 1.Bölüm: Abdurrahman Küçük, I, 532-533.

AHİD SANDIĞI: Abdurrahman Küçük, I, 535.
ÂHİR ZAMAN: Günay Tümer, I, 542-543.
AHMED MİDHAT EFENDİ: M. Orhan Okay, II, 100-103
AHMED TEYMUR PAŞA: Fuat Günel, II, 140-141.
AİLE: Âkif Aydın, II, 196-200.
ALEVÎ: Ahmet Yaşar Ocak, II, 368-369.
ALİ b. RABBEN et-TABERÎ: Necip Taylan, II, 434-436.
ÂL-i YA'KUB: Abdurrahman Küçük, II, 309-310.
ALKARISI: Abdurrahman Küçük, II, 469.
ALLAH: Bekir Topaloğlu, II, 499.
ALLAH: Ahmet Saim Kılavuz, II, 502.
AMÂLİKA: Sargon Erdem, II, 556-558.
AMENTÜ: Yusuf Şevki Yavuz, III, 28-30.
ÂMİN: Sargon Erdem, III, 62-63.
AMRİTSAR: Sargon Erdem, III, 97-98.
ANADOLU/3. Bölüm: Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması, Ahmet Yaşar Ocak, III, 110-116.
ANGLİKAN KİLİSESİNE CEVAP: M. Süreyya Şahin, III, 197-198.
ANKA/1. Bölüm: Sargon Erdem, III, 198-200.
ANTAKYA: Halil Sahillioğlu, III, 228-232
APOLLONİOS, Tyanalı, Sargon Erdem, III, 240-242.
A'RÂF: Yusuf Şevki Yavuz, III, 259.
ARÂİSÜ'l-MECÂLİS: Günay Tümer, III, 265-266.
ÂRÂMİCE: Ali Muzafer Dinçol, III, 267-268.
ÂRÂMİLER: Ali Muzafer Dinçol, III, 268-270.
ARAP/4. Bölüm: İslâm'dan Önce Araplar'da Din, Mustafa Çağrı, III, 316-321.
ARİM: Ömer Faruk Harman, III, 373-374.
ARZ-ı MEV'ÛD: Abdurrahman Küçük, III, 442-444
ASÂ/ 1.Bölüm: Dinler Tarihi: Ömer Faruk Harman, III, 449-450
ÂSAF b. BERAHYÂ: Ömer Faruk Harman, III, 455.
eİ-ÂSÂRÜ'l-BÂKİYE: Günay Tümer, III, 462.
ASHÂBÜ'r-RES: Ömer Faruk Harman, III, 469.
ÂSİYE: Ömer Faruk Harman, III, 487.
ASLÎ GÜNAH: Günay Tümer, III, 496-497.
ÂŞÛRÂ: Yusuf Şevki Yavuz, IV, 24-26.
ATALAR KÜLTÜ: Günay Tümer, IV, 42-43
ATIYA, Aziz Suryal: Mahmut H. Şakiroğlu, IV, 62.
ATEŞ: Hikmet Tanyu, IV, 52-55.

AVRUPA/2. Bölüm: Din , Kürşat Demirci, IV, 132-135.
AYASOFYA: Semavi Eyice, IV, 206-210.
AYASULUK: Orhan Seyfi Yüctürk, IV, 227-228.
ÂYİN/1. Bölüm: Günay Tümer, IV, 248-250.
AYNARÖZ: Semavi Eyice, IV, 267-269.
AZÂZİL: Salih Tuğ, IV, 311-312.
ÂZER: Günay Tümer, IV, 316-317.
AZİZ: Ömer Faruk Harman, IV, 332.
AZİZ-i MISR: Ömer Faruk Harman, IV, 343-344.
AZRAİL: Ahmet Saim Kılavuz, IV, 350-351.
BABA İLYAS: Ahmet Yaşar Ocak, IV, 368.
BABA İSHAK: Ahmet Yaşar Ocak, IV, 368-369.
BABAİLİK: Ahmet Yaşar Ocak, IV, 373-374.
BÂBEK: Hakkı Dursun Yıldız, IV, 376-377.
BÂBİL: Sargon Erdem, IV, 392-395.
BAHÂİLİK: Ethem Ruhi Fırlalı, IV, 464-468
BAKICI, İlyas Üzümlü, IV, 530..
BA'L: DİA, IV, 553-554. Ansiklopediye bir daha bak
eİ-BÂKÛRETÜ's-SÛLEYMÂNİYYE: Mustafa Öz, IV, 548-550.
BALIM SULTAN: Ahmet Yaşar Ocak, V, 17-18.
BARAK BABA: Ahmet Yaşar Ocak, V, 61-62.
BARNABA İNCİLİ: Osman Cilacı, V, 76-81.
BAUSANI, Alessandro, Mahmut H. Şakiroğlu, V, 213-214.
BAYRAM: Sargon Erdem, V, 257-259.
BEKTAŞİLİK: Ahmet Yaşar Ocak, V, 373-379.
BEL'AM b. BÂÛRÂ: Ömer Faruk Harman, V, 389-390.
BELKIS/1. Bölüm: Orhan Seyfi Yüctürk, V, 421-422
BENÂRES: A. S. Bazmee Ansari, V, 430.
BEREKET: Günay Tümer, V, 487-489.
BEŞÂİRÜ'n-NÛBÛVVE, Mehmet Aydın, V, 549-550.
BEYÂNÜ'l-EDYÂN: Mehmet Aydın, VI, 33.
BEYTÜLAHM: Abdurrahman Küçük, VI, 86-88.
BEYTÜLMA'MÛR: Abdurrahman Küçük, VI, 94-95.
BEYTÜLMİDRÂS: Ahmet Önkal, VI, 95.
BİH-ÂFERİD b. MÂHFERVEDİN: Ahmet Saim Kılavuz, VI, 138.
BÎRÛNİ: Günay Tümer, VI, 206-215.
BLOCHET, Gabriel-Joseph Edgard, Mahmut H. Şakiroğlu, VI, 246
BRAHMANİZM: Günay Tümer, VI, 329-333.

BUDİZM: Günay Tümer, VI, 352-360.
BUHTUNNASR: Ömer Faruk Harman, VI, 380-381.
BURÇ/1.Bölüm: Kürşat Demirci, VI, 421-422.
BÜLBÜL DAĞI: Orhan Seyfi Yücetürk, VI, 487
BÜNYÂMIN: Abdurrahman Küçük, VI, 490-491.
BÜYÜ: Hikmet Tanyu, VI, 501-506.
CÂLÛT: Abdurrahman Küçük, VII, 38.
CÂM-ı CEM: Tahsin Yazıcı, VII, 42.
CEBRÂİL: Yusuf Şevki Yavuz - Zeki Ünal, VII, 202-204.
CEHENNEM/1. Bölüm: Ömer Faruk Harman, VII, 225-226.
el-CEMAHİR: Günay Tümer, VII, 295-296.
CENAZE/1.Bölüm: Kürşat Demirci, VII, 353-354.
CENNET/1.Bölüm: M. Süreyya Şahin, VII, 374-376
el-CEVÂBÜ'l-FESÎH: Ömer Faruk Harman, VII, 428.
el-CEVÂBÜ's-SAHÎH, Mehmet Aydın, VII, 428-429.
CİN/1. Bölüm: M. Süreyya Şahin, VIII, 5-8.
CİRCİS: Günay Tümer, VIII, 26.
CİZVİTLER: Günay Tümer, VIII, 40-42.
CÛDÎ DAĞI: Hikmet Tanyu, VIII, 79-80.
CÜREYC: Abdurrahman Küçük, VIII, 137-138.
ÇAN: M. Süreyya Şahin, VIII, 196-197.
ÇARMIH: Günay Tümer, VIII, 230.
ÇOCUK DÜŞÜRME/ 1. Bölüm: Ömer Faruk Harman, VIII, 363-364.
ÇOK EVLİLİK: Kevser Kamil Ali, Salim Öğüt, VIII, 365-369.
DAĞ/1. Bölüm: , Ömer Faruk Harman, VIII, 400-401.
DAĞ "Eski Türkler'de Dağ Kültü", Ahmet Yaşar Ocak, VIII, 401-402.
DAHĦÂK/1. Bölüm: Kürşat Demirci, VIII, 408-409.
DALALET/ 1. Bölüm: Ömer Faruk Harman, VIII, 427-428.
DÂNYÂL: Ömer Faruk Harman, VIII, 408-481.
DÂVÛD: Ömer Faruk Harman, IX, 21-24.
DEBİSTÂN-ı MEZÂHİB: Mehmet Aydın, IX, 65-66.
DECCÂL/1. Bölüm: Kürşat Demirci, IX, 67-69.
DESTAN: Kâzım Yetiş, IX, 202-205.
DEYSÂNİYYE; Mustafa Öz, IX, 270-272.
DİN/1. Bölüm: Genel Olarak Din: Günay Tümer, IX, 312-320.
DİN/2. Bölüm: Din ve Vicdan Hürriyeti: Ömer Faruk Harman, IX, 320-322.
DİN/8. Bölüm: Günay Tümer, IX, 333-339.
DİN/9. Bölüm: Din Felsefesi: Mehmet S. Aydın, IX, 339-341.

DİN/10.Bölüm: Din Psikolojisi: Kerim Yavuz, IX, 341-345.
DİN/11.Bölüm: Din Sosyolojisi: İzzet Er, IX, 345-349.
ed-DİN ve'd-DEVLE: Mahmut Kaya, IX, 349-351.
DÖNME: Abdurrahman Küçük, IX, 518-520.
DUA/1. Bölüm: Osman Cilacı, IX, 529-530.
DÜRZİLİK: Mustafa Öz, X, 39-48.
EFRÂSİYÂB: Tahsin Yazıcı, X, 478-479.
EHL-i HAK: Hamid Algar, X, 513-515.
EHL-i KİTAP: Remzi Kaya, X, 516-519.
ELIADE, Mircea: Kürşat Demirci, XI, 33-35.
ELIOT, Sir Charles Norton Edgumbe: Azmi Özcan, XI, 50-51.
ELYESA: Ömer Faruk Harman, XI, 69-70.
ENDÜLJANS: Ömer Faruk Harman, XI, 209-211.
ENGİZİSYON: Kürşat Demirci, XI, 238-241.
ESÂTÎR: Şerafettin Gölcük, XI, 359-360.
ESBÂT: M. Süreyya Şahin, XI, 363.
EYYÛB/ 1.Bölüm: Ömer Faruk Harman, XII, 16-17.
FAL/1. Bölüm: Mehmet Aydın, XII, 134-138.
FARAKLÎT: Mehmet Aydın, XII, 165-166.
eİ-FÂRIK BEYNE'L-MAHLÛK ve'l-HÂLİK: Mehmet Aydın, XII, 166-167.
FÂRÂN: Ömer Faruk Harman, XII, 166.
FENER RUM ORTODOKS PATRİKHÂNESİ: M. Süreyya Şahin, XI, 342-348.
FERÎDUN: Tahsin Yazıcı, XII, 396.
FEYYÛMÎ, Saîd b. Yûsuf: Ömer Faruk Harman, XII, 517-519.
FİRAVUN/ 1. Bölüm: Ömer Faruk Harman, XIII, 118-121.
FUHUŞ/1. Bölüm: İslam Öncesi Dönem: Günay Tümer, XIII, 209-211.
GAGAUZLAR: Kemal Karpaz, XIII, 288-291.
GÂLİYYE: Mustafa Öz, XIII, 333-337.
GARDET, Louis: H. Bekir Karlığa, XIII, 372-374.
GAYB: İlyas Çelebi, XIII, 404-409.
GÖKALP, Ziya/2.Bölüm: Din Anlayışı: Süleyman Hayri Bolay, XIV, 128-131.
GUIDI, Michelangelo, Mahmut H. Şakiroğlu, XIV, 175
GUSÛL: Mehmet Şener, XIV, 213-214.
GÜNAH/ 1. Bölüm: Ömer Faruk Harman, XIV, 278-282.
GÜNALTAY, Mehmet Şemsettin: Kamil Şahin, XIV, 286-288.
GÜNEŞ/ 1.Bölüm: Dinler Tarihi: Ahmet Güç, XIV, 288-291.
HÂBİL ve KÂBİL: Ömer Faruk Harman, XIV, 376-378.
HAC/ 1. Bölüm: Ömer Faruk Harman, XIV, 382-386.

HÂCER: Şaban Kuzgun, XIV, 431-433.
HAÇ: Mahmut H. Şakiroğlu - Mustafa Yayla, XIV, 522-525.
HAÇLILAR: Işın Demirkent, XIV, 525-546.
HAFTA TATİLİ/1. Bölüm: İslâm'dan Önceki Din ve Toplumlar: Kürşat Demirci, XV, 128-130.
HAHAM: Kürşat Demirci, XV, 134-135.
HALKİYAT: Aydın Oy, XV, 367-369.
HÂM: Şaban Kuzgun, XV, 395-396.
HÂMÂN: Şaban Kuzgun, XV, 436-437.
HANÎF: Şaban Kuzgun, XVI, 33-39.
HARAM/1. Bölüm: Kürşat Demirci, XVI, 97-100.
HARRÂNÎLER: Şinasi Gündüz, XVI, 240-242.
HÂRÛN: Ömer Faruk Harman, XVI, 254-256.
HÂRÛT ve MÂRÛT: Kürşat Demirci, XVI, 262-264.
HAVÂRİ: Osman Cilacı, XVI, 513-516.
HAVVÂ: Ömer Faruk Harman, XVI, 542-545.
HAYIR/2. Bölüm: Diğer Dinlerde Hayır: Kürşat Demirci, XVII, 46-49.
HAYVAN/1. Bölüm: Kürşat Demirci, XVII, 81-85.
HELÂL/1. Bölüm: Kürşat Demirci, XVII, 173-175.
HERMES: Mahmut Erol Kılıç, XVII, 228-233.
HIDRELLEZ: Ahmet Yaşar Ocak, XVII, 313-315.
HIRİSTİYANLIK/1. Bölüm: Kürşat Demirci, XVII, 328-340.
HIRİSTİYANLIK/2.Bölüm: Kutsal Metinler ve Dini Literatür: Mehmet Aydın, XVII, 340-345.
HIRİSTİYANLIK/3.Bölüm: Hıristiyan İnançları: Mehmet Aydın, XVII, 345-348.
HIRİSTİYANLIK/4.Bölüm: Mabed ve İbadet: Mehmet Aydın, XVII, 348-353.
HIRİSTİYANLIK/5.Bölüm: Mezhepler ve Tarikatlar: Mehmet Aydın, XVII, 353-358.
HIRİSTİYANLIK/6.Bölüm: Hıristiyanlık ve Diğer Dinler: Baki Adam, XVII, 358-364.
HIRİSTİYANLIK/7. Bölüm: İslâm Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık ve Literatür: Mustafa Sinanoğlu, XVII, 364-368.
HIRİSTİYANLIK/ 8.Bölüm: Literatür: Mustafa Sinanoğlu: XVII, 368-372.
HIZIR/1.Bölüm: İlyas Çelebi, XVII, 406-409.
HİCR: Ömer Faruk Harman, XVII, 454-455.
HİDÂYETÜ'L-HAYÂRÂ, Mehmet Aydın, XVII, 477.
HİLÂL/3.Bölüm: Sembol Olarak Hilâl: Nebi Bozkurt, XVIII, 13-15.
HİNDİSTAN/6.Bölüm: Diğer Dinler: Kürşat Demirci, XVIII, 92-94.

HİNDUİZM: Kürşat Demirci, XVIII, 112-116.
HÛD: Ömer Faruk Harman, XVIII, 279-281
HULÛL/1. Bölüm: Kürşat Demirci, XVIII, 340-341.
HURAFE/2. Bölüm: Yusuf Şevki Yavuz, XVIII, 382-384.
HÜBEL: Ömer Faruk Harman, XVIII, 444-445
HÜDHÜD: Ömer Faruk Harman - Cemal Kurnaz, XVIII, 461-462.
HÜRMÜZ: Mustafa Sinanoğlu, XVIII, 495-496.
HÜRREMİYYE: Saleh Muhammedoğlu Aliev, XVIII, 500-501.
İBADET/1. Bölüm: Etimoloji ve Tanım: Mustafa Sinanoğlu, XIX, 233-235.
İBADET/2.Bölüm: İslâm Öncesi Dinlerde İbadet, Abdurrahman Küçük, XIX, 235-240.
İBN HAZM/3. Bölüm: Dinler Tarihi: İbrahim Gürbüz, XX, 56-57.
İBN MEYMÛN: Mustafa Çağrı - Oliver Leaman, XX, 194-199.
İBN ZÛR'A: Sahbân Halîfât, XX, 476-477.
İBNÜ'L-HAMMÂR: Sahban Halîfât, XXI, 65-66.
İBRÂHİM/ 1.Bölüm: Ömer Faruk Harman, XXI, 266-272.
İBRÂNİCE: J.H. Hassan, XXI, 366-367.
İÇKİ/2.Bölüm: İslam Öncesi Dinlerde: Kürşat Demirci, XXI, 456-458.
İDRİS: Ömer Faruk Harman, XXI, 478-480.
İFRİT: Ali Erbaş, XXI, 516-517.
İHTİDÂ: Ali Köse, XXI, 554-558.
İLÂH: Yusuf Şevki Yavuz, XXII, 64.
İLAHİ KOMEDYA: Mahmut H. Şakiroğlu, XXII, 68-70.
İLHÂD/1.Bölüm: Mustafa Sinanoğlu, XXII, 90-92.
İLHAM/2. Bölüm: Diğer Dinlerde İlham: Mustafa Sinanoğlu, XXII, 100-101.
İLM-i AHKÂM-ı NÜCÛM: Tevfik Fehd, XXII, 124-126.
İLYÂS: Ömer Faruk Harman, XXII, 160-162.
İMAN/1.Bölüm: Mustafa Sinanoğlu, XXII, 212-214.
İMRÂN: Ömer Faruk Harman, XXII, 232.
İNCİL: Ömer Faruk Harman, XXII, 270-276.
İNCİL ve SALİB: Mehmet Aydın, XXII, 276-277.
İNTİHAR: Hayati Hökelekli, XXII, 351-353.
İREM: Ömer Faruk Harman, XXII, 443.
İSÂ/ 1.Bölüm: Ömer Faruk Harman, XXII, 465-472.
İSFAHÂNÎ, Ebû İsâ: M. Süreyya Şahin, XXII, 507-508.
İSHAK: Ömer Faruk Harman, XXII, 519-521.
İSHAK EFENDİ, Harputlu: Mustafa Kara, XXII, 531-532.

İSLAM/1.Bölüm: Etimoloji ve Tanım: Mustafa Sinanoğlu, XXIII, 1-2.
İSLÂM/ 2.Bölüm: Vahiy Geleneği İçinde İslam, Ömer Faruk Harman, XXIII, 2-5.
İSMÂİL/1. Bölüm: Ömer Faruk Harman, XXIII, 76-80.
İSRÂFİL: Lütfullah Cebeci, XXIII, 180-181.
İSRÂİL (Benî İsrâil): Ömer Faruk Harman, XXIII, 193-195.
İZHÂRÜ'L-HAK: Mehmet Aydın, XXIII, 507-509.
İZNİK KONSİLİ: Mustafa Sinanoğlu, XXIII, 549-552.
KABİR/1.Bölüm: Kürşat Demirci, XXIV, 33-35.
KADIN/1. Bölüm: Ömer Faruk Harman, XXIV, 82-86.
KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR/4. Bölüm: Diğer Dinler: Mustafa Sinanoğlu, XXIV, 111-113.
KÂDİYÂNİLİK: Ethem Ruhi Fiğlalı, XXIV, 137-139.
KAFDAĞI: Kürşat Demirci, XXIV, 144-145.
KÂHİN/1.Bölüm: Ömer Faruk Harman, XXIV, 170-171.
KARÂİLİK: Mustafa Sinanoğlu, XXIV, 424-426.
KÂRÛN/1. Bölüm: Ömer Faruk Harman, XXIV, 519-520.
KATOLİKLİK: Ömer Faruk Harman, XXV, 55-58.
KEFÂRET / 1. Bölüm: Mehmet Katar, XXV, 177-179.
KELDÂNİLER: Kadir Albayrak, XXV, 207-210.
KELİME: Mustafa Sinanoğlu, XXV, 212-214.
KERÂMET /1. Bölüm: Süleyman Uludağ, XXV, 265-268.
KEŞİŞ: Şinasi Gündüz, XXV, 322-324.
KIBLE/ 1.Bölüm: Ahmet Güç: XXV, 364-365.
KIPTİLER: DİA, XXV, 424-426.
KISAS-ı ENBİYÂ: M. Süreyya Şahin, XXV, 495-496.
KIYAMET: Bekir Topaloğlu, XXV, 516-522.
KIZILBAŞ: İlyas Üzümlü, XXV, 546-557.
KİLİSE/1. Bölüm: Mehmet Aydın, XXVI, 11-14.
KİNDİ, Abdülmesih b. İshak: Yusuf Şevki Yavuz, XXVI, 38-39.
KİTÂB-ı MUKADDES: Ömer Faruk Harman, XXVI, 75-76.
KİTÂBÜ'L-ESNÂM: Osman Cilacı, XXVI, 100-101.
KONFÜÇYÜŞÇÜLÜK: Ahmet Güç, XXVI, 167-170.
KONSİL: Ömer Faruk Harman, XXVI, 175-178.
KUDÛS/1. Bölüm: Ömer Faruk Harman, XXVI, 323-327.
KUR'AN/ 9.Bölüm: Kur'an ve Kitab-ı Mukaddes: Ömer Faruk Harman, XXVI, 412-414.
KURBAN/ 1.Bölüm: Ahmet Güç, XXVI, 433-435.
KUTSİYET/1.Bölüm: Kürşat Demirci, XXVI, 495-496.

KÜFÜR: Mustafa Sinanoğlu, XXVI, 533-536.
LÂT: Tefvik Fehd, XXVII, 107-108.
LOKMAN/1. Bölüm: Ömer Faruk Harman, XXVII, 205-206.
LÛT/1.Bölüm: Ömer Faruk Harman, XXVII, 227-229.
LUTHER, Martin: DİA, XXVII, 237-239.
MÂBED: Ahmet Güç, XXVII, 276-280.
MANAS DESTANI: Tuncer Gülensoy, XXVII, 557-558.
MANASTIR/ 1. Bölüm: Salime Leyla Gürkan, XXVII, 558-560.
MANİHEİZM: Şinasi Gündüz, XXVII, 575-577.
MÂRÛNÎLER: İsmail Taşpınar, XXVIII, 71-72.
MASONLUK: Azmi Özcan, XXVIII, 95-99.
MATEM/ 1.Bölüm: Ömer Faruk Harman, XXVIII, 127-128.
MATERYALİZM: Aydın Topaloğlu, XXVIII, 137-140.
MECÛSİLİK: Şinasi Gündüz, XXVIII, 279-284.
MEDYEN: Ömer Faruk Harman, XXVIII, 346-348.
MEHDÎ/1. Bölüm: Ekrem Sarıkçıoğlu, XXVIII, 369-371.
MÉLANGES de l'INSTITUT DOMINICAIN d'ÉTUDES ORIENTALES du CAIRE: Ömer Faruk Harman, XXIX, 35.
MÉLANGES de l'UNIVERSITÉ SAINT JOSEPH: Ömer Faruk Harman, XXIX, 35-36.
MELEK/1. Bölüm: Ali Erbaş, XXIX, 37-39.
MELEKÛT: Fuat Aydın, XXIX, 45-47.
MELKÂİYYE: Mustafa Sinanoğlu, XXIX, 84-85.
MEN ve SELVÂ: Ömer Faruk Harman, XXIX, 107-108.
MENÂT: Tefvik Fehd, XXIX, 121-122.
MERKÛNİYYE: Bülent Şenay, XXIX, 207-208.
MERYEM: Ömer Faruk Harman, XXIX, 236-242.
MESCİD-i AKSÂ: Nebi Bozkurt, XXIX, 268-271.
MESÎH: Jacques Waardenburg, XXIX, 306-309.
MEVDÛDÎ: Anis Ahmad, XXIX, 432-437.
MEZARLIK, Nebi Bozkurt, XXIX, 519-522
MEZDEKİYYE: Kenan Has, XXIX, 523-534.
MEZHEP: İlyas Üzümlü, XXIX, 526-532.
MÎKÂİL: Lütfullah Cebeci, XXX, 45-46.
MÎLAT: Salime Leyla Gürkan, XXX, 57.
MİLEL ve NİHAL: Ömer Faruk Harman, XXX, 57-58.
el-MİLEL ve'n-NİHAL: Ömer Faruk Harman, XXX, 58-60.
MÎ'RAC: Salih Sabri Yavuz, XXX, 132-135.
MÎSAK: Salime Leyla Gürkan, XXX, 172-173.

MİSTİSİZM: İlhan Kutluer, XXX, 188-190.
MİSYONERLİK: Şinasi Gündüz, XXX, 193-199.
MOONCULUK: Mustafa Bıyık, XXX, 276-279.
MORİSKOLAR: Mehmet Özdemir, XXX, 288-291.
MÛCİZE/2. Bölüm: Diğer Dinlerde Mucize: Salime Leyla Gürkan, XXX, 350-356.
MUHAMMED: Mustafa Fayda, XXX, 408-413.
MÛSÂ: Ömer Faruk Harman, XXXI, 207-213.
MUSKA/1. Bölüm: Kürşat Demirci, XXXI, 265-267.
MÜHR-i SÜLEYMAN: İskender Pala, XXXI, 524-526.
MÜNECCİME: Mustafa Sinanoğlu, XXXII, 6-7.
MÛSAMAH/ 2. Bölüm: Diğer Dinlerde: Salime Leyla Gürkan, XXXII, 73-75.
NÂMÛS: Fuat Aydın, XXXII, 381-382.
NASIRA: Mahmut Aydın, XXXII, 397-399.
NAZAR/1. Bölüm: Salime Leyla Gürkan, XXXII, 443-444.
NEMRUD: Cengiz Batuk, XXXII, 554-555
NESR: Fuat Aydın, XXXIII, 11.
NESTÛRÎLİK: Kadir Albayrak, XXXIII, 15-17.
NEVRUZ: Şinasi Gündüz, XXXIII, 60-61.
NOEL: Bülent Şenay, XXXIII, 201-202.
NÖLDEKE, Theodor: Hilal Görgün, XXXIII, 217-218.
NÛH: Ömer Faruk Harman, XXXIII, 227-228.
NUSAYRÎLİK: İlyas Üzümlü, XXXIII, 270-274.
NÛBÛVVET/2. Bölüm: Diğer Dinlerde Nübüvvet: Mustafa Sinanoğlu, XXXIII, 286-291.
NYBERG, Henrik Samuel, Ömer Türker, XXXIII, 312-313.
OBERMAN, Julian Joel: Nuri Tınaz, XXXIII, 315.
ON EMİR: Ömer Faruk Harman, XXXIII, 347-350.
ORTODOKSLUK: Kürşat Demirci, XXXIII, 409-414.
ORUÇ/ 1. Bölüm: Ali İhsan Yitik, XXXIII, 414-416.
ORYANTALİZM: Yücel Bulut, XXXIII, 428-437.
ÖLÜM/1.Bölüm: Salime Leyla Gürkan, XXXIV, 32-34.
PAPALIK: Mehmet Aydın - Ahmet Hikmet Eroğlu, XXXIV, 160-162
PARSİLER/ 1. Bölüm, Esko Naskali, XXXIV, 174.
PARSİLER/ 2. Bölüm, Şinasi Gündüz, XXXIV, 174-176.
PASKALYA: Mehmet Katar, XXXIV, 181-182.
PATRİK: Mahmut Aydın, XXXIV, 188-189.
PERİ: Nebi Bozkurt, XXXIV, 232-233.

PEYGAMBER: Yusuf Şevki Yavuz, XXXIV, 257-262.
PINES, Shlomo: Mustafa Sinanoğlu, XXXIV, 271-272.
PROTESTANLIK: Jacques Waardenburg, XXXIV, 351-354.
PUT: Ahmet Güç, XXXIV, 364-365.
PUTPERESTLİK: Ahmet Güç, XXXIV, 365-368.
RABBÂNİYYÛN: Salime Leyla Gürkan, XXXIV, 376-377.
RAHMETULLAH el-HİNDİ: Abdülhamit Birışık, XXXIV, 419-421.
REDDİYE: Mustafa Sinanoğlu, XXXIV, 516-521.
REFORM: Jacques Waardenburg, XXXIV, 530-533.
REFREF/ 1.Bölüm: İsmail Taşpınar, XXXIV, 534.
RUH/ 4.Bölüm: Diğer Dinlerde: Ahmet Güç, XXXV, 197-199.
RUH ÇAĞIRMA/ 1.Bölüm: Ahmet Güç, XXXV, 200-201.
RUHBAN: Salime Leyla Gürkan, XXXV, 204-205.
RÛHULKUDÛS/ 1.Bölüm: Ömer Faruk Harman, XXXV, 216-217.
RUKEYE: İlyas Çelebi, XXXV, 219-222.
RÛYA/1.Bölüm: İlyas Çelebi, XXXV, 306-309
SABATAY SEVİ: Cengiz Şişman, XXXV, 334-335.
SÂBİLİK: Şinasi Gündüz, XXXV, 341-344.
SAİD b. BITRİK: Casim Avcı, XXXV, 551-552.
SÂLİH: Ahmet Güç, XXXVI, 32-33.
SÂM: İsmail Taşpınar, XXXVI, 60-61.
SÂMİLER: Adnan Demircan, XXXVI, 75-76.
SÂMİRÎ: Mahmut Salihoğlu, XXXVI, 78-79.
SÂMİRÎLER: Mahmut Salihoğlu, XXXVI, 79-81.
SARASINLER: Cengiz Tomar, XXXVI, 116-117.
SCHIMMEL, Annemarie: Senail Özkan, XXXVI, 229-231.
SEBT: Salime Leyla Gürkan, XXXVI, 256-258.
SEKİNE: Salime Leyla Gürkan, XXXVI, 329-331.
SELÂM / 2.Bölüm: Diğer Dinlerde: Kadir Albayrak, XXXVI, 343-344.
SENEVİYYE: Mustafa Sinanoğlu, XXXVI, 521-522
SİFAT: İlyas Çelebi, XXXVII, 100-106
SİFR: Ahmet Güç, XXXVII, 156.
SİH DİNİ: Huzeyfe Sayım, XXXVII, 166-168.
SİHİR: İlyas Çelebi, XXXVII, 170-172
SİNÂ: Mustafa Sinanoğlu, XXXVII, 221-222.
SİNAGOG: Baki Adam, XXXVII, 222-224.
SİYONİZM: M. Lütfullah Karaman, XXXVII, 329-335.
SMITH, Wilfred Cantwell: DiA, XXXVII, 339-340.

SU/3. Bölüm: Diğer Dinlerde:	Salime Leyla Gürkan, XXXVII, 440-442
SÜLEYMAN/ 1.Bölüm:	Ömer Faruk Harman, XXXVIII, 56-60.
SÜMENİYYE:	Ahmet Güç, XXXVIII, 132-133
SÜNNET/ 1.Bölüm: Diğer Dinlerde:	Salime Leyla Gürkan, XXXVIII, 155-157.
SÜRYÂNÎCE:	Mehmet Sadık Gür, XXXVIII, 174-175
SÜRYÂNÎLER:	Mehmet Çelik, XXXVIII, 175-178.
SÜVÂ:	Şinasi Gündüz, XXXVIII, 182-183.
ŞAMANİZM:	Harun Güngör, XXXVIII, 325-328.
ŞEFAAT/1. Bölüm:	Mustafa Alıcı, XXXVIII, 411-412.
ŞEHİD/2. Bölüm: Diğer Dinlerde:	Salime Leyla Gürkan, XXXVIII, 431-433.
ŞEHRİSTÂNÎ/ 1.Bölüm:	Ömer Faruk Harman, XXXVIII, 467-468.
SÂMÎ, Şemseddin:	Abdullah Uçman, XXXVIII, 519-523.
ŞER/ 3. Bölüm: Diğer Dinlerde:	Salime Leyla Gürkan, XXXVIII, 544-547
ŞERİAT/2. Bölüm: Diğer Dinlerde:	Mahmut Aydın, XXXVIII, 574-577.
ŞERİATÎ, Ali:	Necdet Subaşı, XXXVIII, 577-580.
ŞEYTAN/ 2. Bölüm: Diğer Dinlerde:	Salime Leyla Gürkan, XXXIX, 101-103.
ŞİNTÖİZM:	Kürşat Demirci, XXXIX, 177-179.
ŞİRK:	Mustafa Sinanoğlu, XXXIX, 193-198
ŞİT:	Hız. Âdem'in üçüncü oğlu, Şinasi Gündüz, XXXIX, 214-215.
ŞUAYB:	Mehmet Ümit, XXXIX, 222-223.
TABU:	Cengiz Batuk, XXXIX, 334-335.
TAHKÎKU mâ li'l-HİND:	Ali İhsan Yitik, XXXIX, 410-411
TAHRİF:	Muhammet Tarakçı, XXXIX, 422-424.
TALMUD:	Salime Leyla Gürkan, XXXIX, 550-552
TÂLÛT:	Ali Osman Kurt, XXXIX, 552-553.
TANRI:	Harun Güngör, XXXIX, 570-571.
TANYU, Hikmet:	Mustafa Alıcı, XXXIX, 580-581.
TAOCULUK:	Ali İhsan Yitik, XL, 10-12.
TECELLÎ/2.Bölüm:	Diğer Dinlerde: Mustafa Sinanoğlu, XL, 243-245.
TENÂSÜH/1. Bölüm:	Ali İhsan Yitik, XL, 441-443.
TERCÜMAN, Abdullah:	Ömer Faruk Harman, XL, 494-495.
TESBİH/2.Bölüm: Diğer Dinlerde:	Diğer Dinlerde: Kürşat Demirci, XL, 532-533.
TESETTÜR/ 2. Bölüm: Diğer Dinlerde:	Salime Leyla Gürkan, XL, 543-545.
TESLÎS/ 1.Bölüm:	Jacques Waardenburg, XL, 548-549.

TESLİS/2. Bölüm: İslam Anlayışında, Salime Leyla Gürkan, XL, 549-552.
TEŞBİH/2. Bölüm: Diğer Dinlerde: Ömer Faruk Harman, XL, 560-563.
TEVHİD/3.Bölüm: Diğer Dinlerde: Ekrem Sarıkçıoğlu, XLI, 22-24.
TEVRAT: Baki Adam, XLI, 40-45.
THEODORE EBÛ KURRE: İsmail Taşpınar, XLI, 83-84.
TILSIM: İlyas Çelebi, XLI, 91-94.
TÖVBE / 4.Bölüm: Diğer Dinlerde: Mehmet Katar, XLI, 285-288.
TÛBÂ/1.Bölüm: Ali Erbaş, XLI, 316-317.
TÛFAN/1. Bölüm: Ömer Faruk Harman, XLI, 319-322.
TUHFETÜ'L-ERİB: Ömer Faruk Harman, XLI, 356-357.
TÛBBA: Ömer Faruk Harman, XLI, 455-456.
TÜMER, Günay: Süleyman Sayar, XLI, 462-464.
TÜRK/ 32. Bölüm: Din: Harun Güngör, XLI, 531-533.
ÛC b. UNUK: Nebi Bozkurt, XLII, 35-35.
UĞURSUZLUK/2.Bölüm: Dinler Tarihi: Kürşat Demirci, XLII, 52-53.
UZLET/1. Bölüm, Şinasi Gündüz, XLII, 255-256.
UZZÂ: Şevket Yavuz, XLII, 268-269.
ÜZEYİR: Baki Adam, XLII, 401-402.
VAAZ/2.Bölüm: Diğer Dinlerde: Kürşat Demirci, XLII, 407-409.
VAFTİZ: Salime Leyla Gürkan, XLII, 424-426.
VAHİY/2. Bölüm: Diğer Dinlerde: Muhammet Tarakçı, XLII, 443-447.
VATİKAN: Mahmut H. Şakiroğlu, XLII, 564-568.
VATİKAN KONSİLİ: Mahmut Aydın, XLII, 568-571.
VED: Şevket Yavuz, XLII, 589-590.
VEDALAR: Ali İhsan Yitik, XLII, 593-594.
VERRÂK, Ebû İsâ: Fuat Aydın, XLIII, 59-60.
WATT, William Montgomery: Tahsin Görgün, XLIII, 148-152.
WEIR, Thomas Hunter: Salime Leyla Gürkan, XLIII, 155.
YÂFES: Ömer Faruk Harman, XLIII, 174-175.
YAHUDİ: Salime Leyla Gürkan, XLIII, 182-184.
YAHUDİ HİRİSTİYANLIĞI: Ömer Faruk Harman, XLIII, 184-187.
YAHUDİLİK/ 1.Bölüm: Salime Leyla Gürkan, XLIII, 187-197.
YAHUDİLİK/ 2. Bölüm: Kutsal Metinler ve Dinî Literatür, Ömer Faruk Harman, XLIII, 197-201.
YAHUDİLİK/ 3. Bölüm: İnanç Esasları, Ömer Faruk Harman, XLIII, 201-207.
YAHUDİLİK/4. Bölüm: Mâbed ve İbadet: Ahmet Güç, XLIII, 207-212.
YAHUDİLİK/5. Bölüm: Mezhepler ve Dinî Gruplar: Ömer Faruk Harman, XLIII, 212-218.

YAHUDİLİK/6.Bölüm: Yahudilik ve Diğer Dinler: Kürşat Demirci, XLIII, 219-220.
YAHUDİLİK/ 7. Bölüm: İslâm Kaynaklarında Yahudilik, Ömer Faruk Harman, XLIII, 220-226.
YAHUDİLİK/ 8. Bölüm: Literatür: Salime Leyla Gürkan, XLIII, 226-232.
YAHYÂ: Mahmut Aydın, XLIII, 232-234.
YAHYÂ en-NAHVÎ: Mustafa Sinanoğlu, XLIII, 258-261.
YA'KÛB/ 1.Bölüm: Ömer Faruk Harman, XLIII, 274-276.
YARATMA/ 3.Bölüm: Dinler Tarihi: Kürşat Demirci, XLIII, 331-332.
YE'ÇÛC ve ME'ÇÛC: İlyas Çelebi, XLIII, 373-375.
YED-i BEYZÂ/ 1. Bölüm: Ömer Faruk Harman, XLIII, 376-377.
YEGÛS: Ömer Faruk Harman, XLIII, 388-389.
YEHOVA: Salime Leyla Gürkan, XLIII, 390-391.
YEHOVA ŞAHİTLERİ: Nuri Tınaz, XLIII, 391-396.
YEÛK: Ömer Faruk Harman, XLIII, 508.
YEZDÂN: Mehmet Alıcı, XLIII, 512-513.
YEZÎDİYYE: Ahmet Taşgün, XLIII, 525-527.
YILAN: Salime Leyla Gürkan, XLIII, 527-529.
YİYECEK/2.Bölüm: Diğer Dinlerde: Kürşat Demirci, XLIII, 557-558.
YOGA: Ali İhsan Yitik, XLIII, 558-559.
YUHANNÂ ed-DİMAŞKÎ: Ömer Faruk Harman, XLII, 580-582.
YÛNUS: Ömer Faruk Harman, XLIII, 597-599.
YÛSUF: Ömer Faruk Harman, XLIV, 1-5.
YÛSUF en-NECCÂR: Mahmut Aydın, XLIV, 20-22.
YÛŞA: Ömer Faruk Harman, XLIV, 43-45.
ZEBÛR: Salime Leyla Gürkan, XLIV, 171-173.
ZEKÂT/2. Bölüm: Diğer Dinlerde: Mahmut Salihoğlu, XLIV, 207-209.
ZEKERİYYÂ: Mahmut Aydın, XLIV, 210-211.
ZINDİK: Mustafa Öz, XLIV, 390-391.
ZİNA/2. Bölüm: Diğer Dinlerde: Eldar Hasanov, XLIV, 444-445.
ZÜHD/ 2.Bölüm: Diğer Dinlerde: Kürşat Demirci, XLIV, 533-535.
ZÛLHALESA: Ömer Faruk Harman, XLIV, 561.
ZÛLKİFL: Ömer Faruk Harman, XLIV, 569-570.
ZÛNNAR: Yusuf Şevki Yavuz, XLIV, 572-574.
ANAWATİ, Georges Chehata: Ömer Faruk Harman, EK-1, 95-97.
ANDERSON, James Norman Dalrymple: Tahsin Görgün, EK-1, 99-101.
ANDRAE, Tor Julias Efraim: Bekir Armağan, EK-1, 101-102.
ARNALDEZ, Roger: Tahsin Görgün, EK-1, 116-117.
BIBLIANDER, Theodorus: Kürşat Demirci, EK-1, 196-197.

CRAGG, Albert Kenneth: Muhammet Ali Koca, EK-1, 270-271.
FUNDGRUBEN des ORIENTS: Kemal Beydilli, EK-1, 457-460.
EATON, Charles le Gai: Salime Leyla Gürkan, EK-1, 361-362.
GARAUDY, Roger: Cemal Aydın, EK-1, 463-466
GEIGER, Abraham: Salime Leyla Gürkan, EK-1, 471-473.
HAHAMBAŞILIK: Hatice Doğan, EK-1, 514-515.
HAN KİTAP: Esra Çiftçi, EK-1, 529-531.
İBN NAĞRİLE: Eldar Hasanov, EK-1, 595-596.
İBRÂNİLER: Salime Leyla Gürkan, EK-1, 626-627.
İSTANBUL ERMENİ PATRİKHANESİ: Canan Seyfeli, EK-1, 670-673.
KUTLUAY, Yaşar: Ümmügülsüm Şentürk, EK-2, 97-98.
KÜRTLER/II. Bölüm: Hayreddin Kızıl, İlhan Baran, Doğan Kaplan, Metin Bozan, EK-2, 128-131.
LAZARUS-YAFEH, Hava: Salime Leyla Gürkan, EK-2, 148-149
ROSENTHAL, Erwin Isak Jakob: Kürşat Demirci, EK-2, 432-433.
SÂRE, Ömer Faruk Harman, EK-2, 475-476.

Sonuç Yerine

TDV İslam Ansiklopedisi, İSAM ve Türkiye'deki akademisyenlerin 34 yıllık çalışmalarının ürünüdür. Ansiklopedi hazırlığı madde hazırlayan akademisyenler ve tüm görevliler için bir okul görevi de görmüştür. Her alan kendi içerisinde derli toplu bir çalışma yapabilme tecrübesi edinmiştir.

TDV İslam Ansiklopedisi'nin son ciltlerinde yazar ve araştırmacı kadrosunun gittikçe arttığı görülmektedir. Ansiklopedi hazırlığının 34 yılı (1988-2016) yayılmış olması bu süre içerisinde yeni akademisyenlerin yetişmiş olmasını ve yazar sayısının son ciltlerde artmasını sağlamıştır. TDV İslam Ansiklopedisinin tecrübelerinden faydalanarak bir Dinler Tarihi Ansiklopedisi hazırlanabilir.

Konumuz Dinler Tarihi için düşünüldüğünde ansiklopedinin hazırlık safhası Dinler Tarihçileri için de önemli bir tecrübe olmuştur. Türkiye'deki Dinler Tarihçileri, Dinler Tarihi Ansiklopedisi yayımlayabilme konusunu düşünebilirler. Belli başlı dinlere ait sözlükler veya ansiklopedilerin Türkiye'de hazırlanmış olduğu bilinmektedir. Türkiye'de Dinler Tarihi ile ilgili terimlerin açıklamasını yapan sözlük ve ansiklopedi çalışmaları Annamari Schimmel ile başlamıştır. Schimmel, hazırlamış olduğu *Dinler Tarihi* kitabının bir bölümünü "Dinler Tarihi Sözlüğü"ne ayırmıştır (Schimmel, 2007: 195-294) Bunun dışında hazırlanmış sözlük ve ansiklopedi çalışmalarına şunlar örnek verilebilir:

Orhan Hançerlioğlu, *Dünya İnançları Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2000 (İlk baskısı 1975 yılında *İnanç Sözlüğü* adıyla)

Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara 1998

Osman Cilacı, *Dinler ve İnançlar Terminolojisi*, Damla Yayınevi, İstanbul 2001.

Dinler Tarihi Ansiklopedisi I-III, Gelişim Yayınları, İstanbul Basım tarihi yok

Yusuf Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi I-III*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, İstanbul 2001

Bunların dışında başka eserler de mevcuttur bu çalışmaların geneli bireysel gayretlerin sonucudur. Ansiklopedilerin, özellikle günümüzde geniş bir kadro güçlü bir alt yapı ve geniş bir kütüphane olmadan hazırlanamayacağı yukarıda ifade edilmişti. Son yıllarda Türkiye’de üniversite ve ilahiyat fakültelerinin sayısı artmıştır. Buna bağlı olarak Dinler Tarihçisi akademisyenler ve dinler tarihi alanında yapılan akademik çalışmaların sayısı da artmıştır. Bir yıl içerisinde hazırlanan tezlerin sayısı yıldan yıla artmaktadır. YÖK’ün Ulusal Tez Merkezi’nde internet üzerinden yapılan basit bir yoklamada Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Dinler Tarihi Bilim Dalı’nda 1990-2000 yılları arasında toplam 10 Doktora tezi tamamlandığı görülmektedir. Fakat sadece 2019 yılında Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Dinler Tarihi Bilim Dalı’nda 9 tezin bitirildiği tespit edilmiştir. Doktora Programı açma konusunda son yıllarda yapılan düzenleme nedeniyle Dinler Tarihi doktora programları Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı adı altında açılmaktadır. Bu şekilde yapılan taramada daha fazla doktora mezunu olduğu görülmüştür. 2019 yılında 99 olarak görülen Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim dalında hazırlanmış tezlerin 12 tanesinin Dinler Tarihi alanına ait olduğu tespit edilmiştir.

Ayrıca araştırma konuları için veya tez konusu olan dini veya dini metinleri anlamak ve araştırmak için dil öğrenen ve bunun için yurtdışına giden birçok akademisyen mevcuttur. Akademisyen sayısındaki artış bununla beraber araştırma konularının gittikçe çeşitlenmesi Türkiye’de artık bir ihtiyaç haline gelen Dinler Tarihi Ansiklopedisi’nin Dinler Tarihçileri tarafından hazırlanabileceğini göstermektedir. Bütün dinleri içerisine alacak ve alanın uzmanları tarafından hazırlanacak bir ansiklopedi büyük bir boşluğu dolduracaktır. Kaynaklara ulaşmanın daha kolay olması, TDV İslam Ansiklopedisi tecrübesi, genç akademisyen sayısının fazla olması bu için ciddi bir zorluk yaşanmadan yapılabileceğini göstermektedir.

Informative Abstract

Items About History of Religions in TDF Islamic Encyclopaedia

Science of History of Religions has a recent history of two centuries in Turkey. There are many bibliographic studies on books and articles made during this period; however, no study on places related to the History of

Religions in the TDF Islamic Encyclopaedia completed in 2016 has been identified. In this article, a list of articles and sections about the history of religions are written in TDF Islamic Encyclopaedia, which is an original encyclopaedia.

As it is known, all religions are accepted as research subject in the History of Religions; therefore, the entire TDF Islamic Encyclopaedia can be considered as a resource for the science of the History of Religions. In Turkey, in the History of Religions research, religions other than Islam are precedents to treat themselves as a research subject. But when a Western Historian of Religions conducts a research on the religion of Islam, he can revise the encyclopaedia. After scanning 46 volumes of the encyclopaedia, 509 items or item sections related to the History of Religions were identified.

The article was limited to itself and items or item sections related to religions other than Islam and general subjects of the History of Religions were added to the list. In this context, the items or item sections of religions written by the Historians of Religions, and the items of the History of Religions written by the researchers working in the other disciplines were added since not all the contents of the items or item sections have been prepared by the Historians of Religions. Of these, 319 were prepared by 39 academics Historians of Religions, and the other items or item sections were prepared by 93 academicians having expertise in a field other than the History of Religions. The names of 93 academics having expertise in a field other than the History of Religions, and the number of items or item sections they have prepared are not included in the study because they exceed the limits of the article.

The reason why some of the articles or parts of the religions related to the History of Religions have been prepared by academicians who are not historians of Religions can be based on the excessive number of items. The number of historians of Religions having started to publish the encyclopaedia is less than in Turkey in recent years.

Encyclopaedias show the level of knowledge development of a country in terms of knowledge. When the writings on encyclopaedic works are examined, it is understood that such studies, namely encyclopaedias, are now regarded as a sign of competence. Encyclopaedias cannot be prepared without a large staff, a strong infrastructure and a large library, especially today. TDF Islamic Encyclopaedia is the product of 34 years of work of ISAM and academicians in Turkey. The encyclopaedia preparation also served as a school for academicians preparing the items and all officials. Each discipline has gained experience in conducting efficient works within itself.

Considering the History of Religions, it has been an important expe-

rience for the Historians of Religions taking part in the preparation of the encyclopaedia. Thanks to this experience, academicians in Turkey may consider preparing an Encyclopaedia of History of Religions. In recent years, both universities and theology faculties in Turkey have increased the number of academicians and historians of religions.

When the thesis pages of YÖK (The Council of Higher Education) on the internet are investigated, it is indicated that the number of theses related to the History of Religions prepared in one year is increasing. In a simple survey conducted on the internet at the National Thesis Centre of YÖK (The Council of Higher Education) , it is clear that only 10 Doctoral theses have been completed in the Department of History of Religions, Department of Philosophy and Religious Sciences between 1990-2000. Similarly, it was found that 9 theses were completed in 2019 in the History of Religions Division. Due to the recent regulations on starting a Doctorate Program, History of Religions doctorate programs are employed under the name of Department of Philosophy and Religious Sciences. In this analysis, more graduates were found. It has been determined that 12 of the theses prepared in the Department of Philosophy and Religious Sciences, which were 99 in 2019, belong to the History of Religions.

There are also many academics learning languages and studying abroad in order to understand and investigate religions or religious texts for research topics or thesis topics. The increase in the diversification of research topics and the number of academicians in Turkey indicated that an Encyclopedia of Religions can be conducted; hence an encyclopaedia including all religions should be prepared by the experts of the field, and as a result a huge gap will be filled. The easier access to resources, the TDF Islamic Encyclopaedia experience and the high number of young academicians indicate that this study can be conducted without serious difficulties.

Keywords: *Keywords: Encyclopedia, TDF Islamic Encyclopedia, History of Religions, Christianity, Judaism*

Kaynakça

- Armağan, Mustafa: (2004). "Cemil Meriç", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 29, ss. 190-191.
- Aykut, Aykut: (1991). "Ansiklopedi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt:3, ss. 217-227.
- Aykut, Aykut: (2001). "İslam-Türk Ansiklopedisi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 23.
- Bayraktar, Mehmet: (1997). *İslam Felsefesine Giriş*. Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara.
- Catholic Encyclopaedia*: (1907). Cilt: 1, Robert Appleton Company.

- DİA: (1988). "Önsöz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 1.
- DİA: (2014). *TDV İslâm Ansiklopedisi Hakkında*. <https://www.islamansiklopedisi.org.tr/hakkinda> (Erişim: 3 Haziran 2020)
- Durukoğlu, Salim, & Çetin, Sevda: (2016). "Türkiye Türkçesi ile Yayımlanmış Ansiklopediler Kaynakçası Denemesi", *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 8, ss.169-184.
- Ferruh, Ömer A.: (1990). "İhvan-ı Safa", Çev: İ. Kutluer, *İslam Düşüncesi Tarihi*, Cilt:1, ss. 327-347). İnsan Yayınları, İstanbul.
- Encyclopaedia of Religion And Ethics*: (1908). Cilt: 1-12, T. & T. Clark.
- Köprülü, Orhan F.: (2001). "İslam Ansiklopedisi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 23, ss.43-44.
- MEB İslam Ansiklopedisi*: (1978). Cilt:1, Milli Eğitim Bakanlığı.
- MEB İslam Ansiklopedisi*: (1986). Cilt: 13, Milli Eğitim Bakanlığı.
- Meriç, Cemil: (1998). *Jurnal 2*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- Meriç, Cemil: (2002). *Bu Ülke*. İletişim, Yayınları İstanbul.
- Meriç, Cemil: (2008). *Işık Doğudan Gelir*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- Meriç, Cemil: (2016a). *Kültürden İrfana*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- Meriç, Cemil: (2016b). *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- Preece, W. E., & Collison, R. L.: (2016). "Encyclopaedia", *Encyclopædia Britannica*. Encyclopædia Britannica, inc. <https://www.britannica.com/topic/encyclopaedia> (Erişim: 6 Haziran 2020)
- Schimmel, Annamarie: (2007). *Dinler Tarihi*. Kırkambar Kitaplığı, İstanbul.
- Skolnik, F., & Berenbaum, M. (Ed.): (2007). *Encyclopaedia Judaica -second edition-*, Cilt: 1, Thomson Gale.
- Stuckrad, K. V.: (2005). "Encyclopedias". *Encyclopedia of Religion -second edition-*, Ed.: Lindsay Jones, Thomson Gale, Cilt: 4, ss. 2782-2785.
- Taş, Kemaleddin: (2017). *Din ve Toplum Görüşleriyle Cemil Meriç*. Rağbet Yayınları, İstanbul.
- The Jewish Encyclopedia*: (1901). *A Descriptive Record of the History, Religion, Literature, and Customs of the Jewish People from the Earliest Times to the Present Day* (C. 1-12). New York.